

De wereld wordt niet bewoond door de Mens maar door mensen (Hannah Arendt)

Menselijke vrijheid op internet

Student: Roos van den Born (s1021340)

Begeleider: prof. dr. J.A.M. Bransen

Scriptie: Master Filosofie van de gedragswetenschappen

Datum: 18 november 2021

Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
1. Vrijheidsbegrip Marcuse	7
1.1. Marx en Hegel: Vervreemding en dialectiek.....	7
1.2. Rol van technologie.....	9
1.3. Een-en twee-dimensionaliteit.....	10
1.4. Het internet en inzichten van Marcuse	11
1.4.1 Dataficatie, commodificatie en selectie.....	12
1.4.2 Het verdienmodel van platformbedrijven	14
1.5 Vrijheid en internet volgens Marcuse	15
2. Vrijheidsbegrip Arendt.....	16
2.1 Vita activa: arbeiden, werken en handelen	16
2.2 Handelen	17
2.2.1 Handelen en pluraliteit	17
2.2.2 Handelen en het publieke domein.....	19
3. Conclusie: menselijke vrijheid op internet	22
Literatuur	24

Inleiding

Ons dagelijks leven is zonder internet niet meer voor te stellen. We zoeken en bestellen producten, bekijken en reserveren uitjes, kijken films en blijven op de hoogte van het wel en wee van vrienden. Moesten we er vroeger op uit naar de winkel, het reisbureau etc., nu is alles wat we nodig hebben op elk gewenst moment onder handbereik. De besluiten die mensen dagelijks nemen zijn in toenemende mate technologisch gemedieerd (Sussler 2016, p. 2). De technologie via welke we tot keuzes en aankopen komen is door iemand anders ontwikkeld (Calo 2014, p. 1002). De ontwikkelingen gaan razendsnel verder. Internet of Things staat nu nog in de kinderschoenen maar ontwikkelt zich in hoog tempo. Van slimme meters waarmee we onze gezondheid of onze sportprestaties kunnen meten tot allerlei slimme apparaten in huis die ons leven verder vergemakkelijken.

Platformbedrijven¹ spelen bij de inrichting en werkwijze van internet een cruciale rol. De platformbedrijven onderscheiden zich van andere bedrijven die actief zijn op internet doordat ze fungeren als marktmeester op internet (Van Dijck 2016, p. 10). Ze faciliteren consumenten, burgers, overheden, bedrijven en andere organisaties om met elkaar in contact te komen. Ze brengen verbindingen tot stand tussen partijen op internet en bepalen de condities waarop dat gebeurt. Van Dijck beschrijft deze platformbedrijven als 'een ecosysteem van connectieve platformen' (Van Dijck 2016, p. 20). Dit ecosysteem wordt gedomineerd door een aantal grote Amerikaanse platformbedrijven die het ecosysteem steeds verder uitbreiden door andere platformen en websites verticaal te integreren (hiermee wordt bedoeld dat een gebruiker b.v. binnen de omgeving van Google zonder verstoringen kan bewegen) en door concurrerende platformen op te kopen. Steeds meer sectoren in de samenleving worden opgenomen in het ecosysteem. Hoe wijdvertakt het ecosysteem is maakt onderstaand plaatje inzichtelijk (Van Dijck 2016, 21-23).

¹ Ik zal in navolging van Van Dijck de term platformbedrijven gebruiken om de GAFA-bedrijven (Google, Apple, Facebook en Amazon) mee aan te duiden. Als 5e belangrijke speler wordt Microsoft genoemd. GAFA is echter een term die in zwang is om deze 5 platformbedrijven mee aan te duiden (Van Dijck 2016, p. 21)

Figuur 1: Schematische weergave van het ecosysteem van platformen (uit: Van Dijck 2016, p. 23)

Van de activiteiten die op internet plaatsvinden, verzamelen de platformbedrijven op grote schaal data. Tegenwoordig wordt elke activiteit op internet vastgelegd, bijvoorbeeld, onze eerdere zoekopdrachten, onze kliks, hoelang we een pagina bezoeken, welke pagina we daarvoor bezochten, ons profiel op Facebook, de films die we op Youtube bekijken etc. Deze data worden door de platformbedrijven algoritmisch bewerkt en op basis hiervan worden diensten en producten gepersonaliseerd en aan ons aangeboden (Van Dijck 2016, p, 10). Ik denk dat iedereen de ervaring kent dat je graag mooie schoenen wilt kopen en als je alweer bezig bent met iets anders er steeds aanbiedingen van dat type schoenen voorbij komen. Of dat je op Youtube een filmpje kijkt en gelijk start het volgende, voor jou, aanbevolen filmpje. Deze manier van werken is gemakkelijk voor ons. Wat we krijgen aangeboden lijkt aan te sluiten bij onze voorkeuren en dat bespaart ons tijd. Of worden mij keuzes onthouden? Krijg ik mogelijkheden niet te zien? Er lijkt iets op het spel te staan. Is het doel van bovenbeschreven handelwijze van personaliseren ons als mens te zien en het leven gemakkelijker te maken? Of is er een ander doel?

Nieuwe technologieën hebben een aantal dingen mogelijk gemaakt die dat voorheen niet waren. Zo maakt de technologie het ten eerste mogelijk om op grote schaal data te verzamelen en te analyseren. De architectuur van de platformbedrijven is 'volledig ingericht op het continu verzamelen en analyseren van *alle* gebruikersdata op elk moment. Iedere handeling die een gebruiker op een sociaal platform verricht, wordt vastgelegd, algoritmisch verwerkt en draagt bij aan het dataprofiel van deze gebruiker' (Van Dijck, p. 41). Van Dijck beschrijft aan de hand van een artikel van Gerlitz & Helmond wat er gebeurt

als een gebruiker bijvoorbeeld een like aanklikt bij een bericht van een vriend. Deze like wordt, zowel zichtbaar als onzichtbaar voor de gebruiker die het betreft, verwerkt. De like wordt zichtbaar op de tijdlijn van de gebruiker en wordt zichtbaar op de teller die het aantal likes bijhoudt. Onzichtbaar voor de gebruiker wordt de like gedeeld met webmasters die het totaal aantal likes kunnen zien bij een bepaald artikel, product en ze krijgen inzicht in de demografische gegevens van de gebruiker. Tot slot verwerkt het platformbedrijf zelf met een algoritme alle data van gebruikers om te kunnen voorspellen waarin de gebruiker geïnteresseerd is op een bepaald moment (Van Dijck 2016, p. 42).

Ten tweede maakt de technologie het mogelijk dat de data realtime worden verzameld en geanalyseerd. Op het moment dat een gebruiker op internet is, wordt haar² gedrag op internet geanalyseerd en er kan op datzelfde moment op in worden gespeeld. Hierdoor kunnen de platformbedrijven, of de bedrijven die de data van hen kopen, gebruik maken van de toestand of situatie van mensen op dat moment. Filosoof Daniel Susser haalt een artikel aan uit een Australische krant waarin wordt verhaald over strategische notities van Facebook waarin staat dat Facebook in staat is op basis van activiteiten op internet realtime te zien wanneer jongeren zich gestrest of angstig voelen. Op basis van het intikken van bepaalde zoektermen stelt Facebook inzicht te hebben in de emotionele toestand van de gebruiker (Susser 2019, p. 8).

Tot slot maakt de technologie het mogelijk om ons (bijna) overal te volgen. Sociaal psycholoog Zuboff haalt een onderzoek aan waarin de deelnemers gedurende 3 weken worden geïnformeerd over het aantal apps die toegang vragen en krijgen tot hun locatie. De deelnemers schrikken als ze horen dat in een periode van 2 weken hun locatie 4.182 keer, 5.398 keer, 356 keer enzo verder is gedeeld (Zuboff 2019, p. 243). Naast dat de locaties van gebruikers door hun mobiel te volgen zijn, nemen de mogelijkheden om, door Internet of Things, het gedrag van mensen te volgen snel toe. Steeds meer apparaten zijn via een eigen IP-adres met het internet verbonden. Voorbeelden hiervan zijn wearables of smart things in huis. De communicatie van het apparaat naar de gebruiker of naar andere apparaten waarmee het verbonden is, loopt via internet. De prestaties van een hardloper, die haar prestaties via een wearable of via een app op haar mobiel meet, worden omgezet in data. Deze data worden verzameld en aan de gebruiker teruggekoppeld, maar daarnaast worden deze data verzameld, verwerkt, vaak met behulp van een algoritme, en gebruikt door het platformbedrijf dat de gebruiker toegang geeft tot internet.

De technologische architectuur van de platformbedrijven is voor een groot deel ingegeven door het verdienmodel van deze bedrijven. Zuboff heeft voor haar boek *The Age of Surveillance Capitalism* veel verschillende medewerkers van diverse platformbedrijven gesproken. Het hoofd data-wetenschapper van een platformbedrijf stelt: "The goal of everything we do is to change people's behavior at scale. ... and then we want to change how lots of people are making their day-to-day decisions.... We can test how actionable our cues are for them and how profitable certain behavior are for us" (Zuboff 2016, 297). Het verdienmodel maakt dat de platformbedrijven de aandacht van de gebruiker zolang mogelijk vast willen houden zodat er zoveel mogelijk data kan worden verzameld. En deze data kan worden verkocht aan bedrijven en organisaties die het toekomstige gedrag van de gebruiker willen beïnvloeden. Welke data worden verzameld en op welke wijze deze worden verwerkt is niet duidelijk. Susser ziet hierin het volgende bezwaar: "By deliberately and covertly engineering our choice environments to steer our decision-making, online manipulation threatens our competency to deliberate our options, form

² Waar in de tekst 'zij' of 'haar' staat, wordt ook 'hij' of 'zijn' bedoeld. Voor de leesbaarheid kies ik om alleen 'zij' of 'haar' te vermelden.

intentions about them, and act on the basis of those intentions. [...]. Online manipulation thus harms us both by inducing us to act *towards ends* not of our choosing and *for reasons* we haven't endorsed" (Susser 2019, p. 10).

Als de mogelijkheden op internet voor ons geselecteerd worden door anderen en de wijze waarop tot deze selectie wordt gekomen, is voor ons verborgen, welke vrijheid hebben we dan op internet om onze eigen keuzes te maken in wat we willen zien, horen, doen, voelen, ervaren? Is menselijke vrijheid kiezen uit mogelijkheden die anderen voor mij hebben gemaakt? Ik zal in deze scriptie menselijke vrijheid op internet onderzoeken. De onderzoeksvraag luidt: Is menselijke vrijheid op internet in het gedrang? Ik zal deze onderzoeken aan de hand van Herbert Marcuse en Hannah Arendt. Herbert Marcuse stelt in zijn boek *De een-dimensionale mens: studies over de ideologie van de hoog-industriële samenleving* (1968) dat door de voortschrijdende technologische mogelijkheden de noodzaak voor mensen om een zwaar en zwoegend bestaan te leiden, om de primaire levensbehoeften te vervullen, is verdwenen. De stand van de technologie maakt een overgang van een wereld van noodzakelijkheid naar een wereld van vrijheid mogelijk. Dit gebeurt echter niet. Marcuse betoogt dat in een kapitalistische samenleving het productieapparaat³ centraal staat en een doel op zich is geworden. Het systeem is niet gericht op menselijke vrijheid maar is gericht op het zoveel mogelijk produceren en consumeren. Om het systeem goed te laten draaien moeten de behoeften van individuen steeds beter worden geïntegreerd in het systeem. Marcuse maakt onderscheid tussen het rationele, werkelijke belang en het onmiddellijke belang van mensen. Het onmiddellijke belang zijn de belangen die mensen worden opgedrongen door het systeem. Van dit opdringen van behoeften door de maatschappij zijn mensen zich echter niet bewust. De samenleving is volgens Marcuse een-dimensionaal geworden. Dit wil zeggen dat mensen niet het bestaande af kunnen zetten tegen het ideële, dat wat mogelijk zou zijn. Dit kritisch denken, tweedimensionaliteit, is noodzakelijk om te vrijheid te komen. De inzichten van Marcuse, over de onvrijheid binnen de maatschappij en de rol van de technologie hierin, zal ik in hoofdstuk 1 toelichten. Deze inzichten zijn goed naar de huidige tijd te plaatsen. Het feit echter dat Marcuse stelt dat mensen zich niet bewust zijn van de onvrijheid van het systeem en het onderscheid daarbinnen tussen rationele, werkelijke behoeften van individuen en de onmiddellijke behoeften is echter problematisch. Want wie bepaalt of iets de werkelijke behoeften of de opgedrongen behoeften van een individu zijn? Marcuse stelt dat dat het individu zelf is maar dat dat pas mogelijk is wanneer deze vrij is. Maar wie bepaalt dan wanneer een individu vrij is?

In hoofdstuk 2 zal ik me dan ook wenden tot Hannah Arendt om de onderzoeksvraag nader te onderzoeken. Vrijheid is volgens Arendt niet kiezen tussen verschillende keuzemogelijkheden maar het vermogen van de mens om initiatief te nemen en iets nieuws te beginnen, iets dat er voorheen niet was. Arendt onderscheidt drie menselijke activiteiten, arbeiden, werken en handelen. Handelen is de uitingsvorm van de vrijheid van de mens. Een mens laat zich in handelen zien als uniek en onderscheidend wezen. Voorwaarden om te kunnen handelen, in de terminologie van Arendt, zijn, pluraliteit en een publieke ruimte. Pluraliteit als voorwaarde omdat mensen in interactie met andere mensen door te handelen hun gezamenlijk wereld creëren. Een publieke ruimte omdat mensen om te kunnen handelen een plaats nodig hebben waarin ze elkaar kunnen ontmoeten als gelijken.

³ Marcuse gebruikt het woord productieapparaat voor een systeem niet bestaande uit losse instrumenten gericht op productie en distributie maar een systeem binnen een sociale en politieke context dat a priori zowel het product als de taken en de uitbreiding daarvan voorschrijft in een samenleving (Marcuse 1968, p. 15).

Ik zal betogen dat menselijke vrijheid op internet in het gedrang is. Internet zou kunnen functioneren als publiek domein waarop mensen laten zien wie ze als mens zijn. Mensen kunnen er initiatief nemen en andere mensen treffen. Echter doordat internet is ingericht volgens het verdienmodel van de platformbedrijven functioneert het niet als publiek domein en is de pluraliteit, nodig om te kunnen handelen als mens, in het geding. En omdat handelen in de filosofie van Arendt de uitingsvorm is van menselijke vrijheid is deze op internet in het gedrang.

1. Vrijheidsbegrip Marcuse

“Een comfortabele, gladde, redelijke en democratische onvrijheid heeft de overhand in de hoog-industriële beschaving, een blijk van technische vooruitgang” (Marcuse 1968, p. 21). Met deze zin begint Marcuse het eerste hoofdstuk van zijn boek *De een-dimensionale mens: studies over de ideologie van de hoog-industriële samenleving*. Marcuse beschrijft de opkomst van de consumptiesamenleving⁴ in zijn tijd. De snel voortschrijdende technologische ontwikkelingen maken het mogelijk dat mensen uit het domein van noodzaak overgaan naar het domein van de vrijheid. Marcuse betoogt in zijn boek dat dat niet lijkt te gebeuren en hij onderzoekt hoe dat kan.

De inzichten van zowel Marx als Hegel hebben veel invloed gehad op het denken van Marcuse. In dit hoofdstuk zal ik dan ook eerst de kritiek van Marx op de kapitalistische maatschappij kort toelichten en het proces van maatschappij-ontwikkeling van Hegel. In de tweede paragraaf wil ik de rol van de voortschrijdende technologische ontwikkelingen onderzoeken in de maatschappij die in de ogen van Marcuse onvrijer wordt. Hoe kan dat en wat is de rol van de technologie hierin? Dit brengt ons vervolgens bij een belangrijke term van Marcuse, een-dimensionaliteit. Hij stelt, in navolging van Hegel, dat het voor maatschappelijke ontwikkeling noodzakelijk is het bestaande af te wijzen. Tegenover het bestaande kan het ideële, dat wat er mogelijk zou zijn, worden gezet en deze tegenstelling maakt de weg naar vrijheid zichtbaar. Dit is twee-dimensionaal denken en Marcuse stelt dat in de maatschappij waarin hij leefde twee-dimensionaal denken bijna niet meer mogelijk was. De maatschappij was een-dimensionaal geworden en in plaats van een stap te maken naar meer menselijke vrijheid was de samenleving onvrijer geworden. In de vierde paragraaf zal ik de werking van internet beschrijven om vervolgens te onderzoeken of de tendens die Marcuse zag naar meer onvrijheid in plaats van naar vrijheid zich heeft doorgezet. En welke rol speelt de huidige technologie hierin?

1.1. Marx en Hegel: Vervreemding en dialectiek

Marcuse behoort tot de Frankfurter Schule⁵, een groep maatschappijkritische filosofen. Zij ontwikkelen een filosofie waarin zij stellen dat in de kapitalistische consumptiemaatschappij de technologische

⁴ Marcuse gebruikt verschillende termen om een samenleving aan te duiden die technologisch zeer ontwikkeld en een kapitalistisch systeem hebben. Hij gebruikt hiervoor hoog-industriële samenleving, consumptie- en welvaartsmaatschappij en maatschappij van overvloed. Ik zal in deze scriptie de consumptiemaatschappij gebruiken.

⁵ De Frankfurter Schule, opgericht in de jaren '30 van de vorige eeuw, is een groep denkers die, onder leiding van Horkheimer en Adorno, een radicale maatschappijkritiek ontwikkelen. Zij zien de menselijke geschiedenis als een dialectische strijd richting de vrijheid van de mens. Zij zien in de dominantie van wetenschap en techniek in de maatschappij een grote tegenstelling tussen de theorie en de maatschappij aan de ene kant en het individu aan de

rationaliteit zich tegen de mens heeft gekeerd. De Frankfurter Schule volgt Marx in zijn maatschappijkritiek. In de filosofie van Marx is werk voor individuen een mogelijkheid om tot zelfrealisatie te komen. Binnen een kapitalistische samenleving verandert het werk van mensen. Er zijn twee klassen, de bezitloze en de bezittende klasse. De bezitloze klasse verkoopt zijn arbeidskracht aan de bezittende klasse. De bezitloze klasse raakt hierdoor vervreemd van zijn eigen arbeidskracht. Ook het product van de arbeid is niet meer van het individu maar behoort toe aan degene voor wie zij werkt. Hierdoor raakt het individu ook van het product van haar werk vervreemd. Er is niet alleen een tegenstelling tussen de twee klassen maar ook binnen de klassen is sprake van concurrentie. Deze concurrentie wordt gevoed door een idee van schaarste. Deze schaarste is echter geen realiteit meer omdat uit het werk dat individuen verzetten genoeg rijkdom komt maar de schaarste wordt gebruikt als ideologisch middel om het werkende individu te controleren. Een kapitalistische maatschappij is zo georganiseerd dat de rijkdom verkregen uit werk en uit grondstoffen alleen bij een kleine groep terecht komt (Farr 2021, § 4.4).

Marcuse beschrijft een maatschappij waarin mechanisatie en standaardisatie het mogelijk maken zaken steeds efficiënter en doelmatiger te organiseren. De productie van grondstoffen is een belangrijke factor en is weggelegd voor bedrijven die in staat zijn vergaand te mechaniseren. Deze bedrijven zijn in het voordeel en dit dwingt kleinere bedrijven en individuen onder de dominantie van deze bedrijven. Technologische macht leidt zo tot een concentratie van economische macht. De voortschrijdende technologie vergroot de macht van deze grote bedrijven steeds verder omdat ze in staat zijn steeds nieuwe producten, nieuwe instrumenten te ontwikkelen. Binnen een kapitalistisch systeem zijn deze bedrijven gericht op het maximaliseren van de winst. Zij richten het productieproces in langs de standaarden van doelmatigheid en efficiency. Zij dicteren in steeds grotere mate welke producten er worden gemaakt en hoe deze worden geproduceerd (Marcuse 1978, p. 141). Binnen het kapitalistisch systeem is werk niet meer een activiteit waarin de mens tot zelfrealisatie kan komen maar wordt de mens een middel in het productieproces. Hierdoor is de mens in de ogen van Marx in haar werk geen volledig mens meer maar verworden tot iets niet-essentieels. Zij wordt degene die het werk uitvoert dat leidt tot producten die niet aan die mens zelf toebehoren maar aan iemand anders. De mens is geen vrij en zichzelf ontplooiend wezen maar een object dat produceert ten voordele van iemand anders (Farr 2021, 3.2).

Marx zag in het kapitalistische systeem contradicties, bijvoorbeeld grote rijkdom bestaat naast grote armoede. Hij voorspelde dat door deze contradicties het systeem omver zal worden geworpen. Dit gebeurt echter niet en dit leidt tot de crisis in het Marxisme. Marcuse is erop gericht een antwoord te vinden op deze crisis. Marcuse denkt, net als Marx, in de lijn van Hegel. Maatschappelijke ontwikkeling gaat in de richting van menselijk vrijheid en deze ontwikkeling is dialectisch. Dit wil zeggen dat maatschappelijke ontwikkelingen sprongsgewijs plaatsvinden. Een samenleving ontwikkelt zich door tegenstellingen heen. Periodes of gebeurtenissen in de geschiedenis van een samenleving roepen tegenbewegingen op. Deze conflicterende ideeën leiden tot spanningen en vervolgens gaan ze beide op in een hogere orde waarin de tegenstellingen met elkaar worden verzoend. Dit is een schijnbaar doorlopend proces dat beweegt in de richting van een samenleving zonder tegenstellingen. Binnen het dialectische denken is het voor de ontwikkeling van een samenleving noodzakelijk dat mensen zich afzetten tegen de bestaande orde, de these. Het ontkennen van de bestaande orde, de anti-these, maakt het ontstaan van een nieuwe orde, die de tegenstelling tussen het bestaande en de tegenbeweging overstijgt, mogelijk. Voor dit proces is bewustzijn van individuen van het feitelijke en wat er mogelijk zou

andere kant. De wetenschappelijk-technologische Verlichtingsideaal van beheersing is omgeslagen in haar tegendeel en leidt tot overheersing van het individu.

zijn, noodzakelijk. Wil er een nieuwe orde ontstaan, de synthese, dan zal de huidige orde moeten worden bekritiseerd en ontkend. Dit gebeurt echter niet, in de ogen van Marcuse speelt technologie hierin een belangrijke rol. In de volgende paragraaf wil ik dan ook stilstaan bij de rol van technologie in de maatschappijkritiek van Marcuse.

1.2. Rol van technologie

Binnen de filosofie van Marcuse speelt technologie een belangrijke rol. Hij maakt een onderscheid tussen techniek en technologie. Technologie is een sociaal proces waarvan de techniek, de instrumenten, de apparaten, slechts een onderdeel zijn. Marcuse ziet de mens als integraal deel van technologie. Als degenen die de technologie ontwikkelen maar ook als degenen die richting geven aan het gebruik van de technologie. Technologie kan volgens Marcuse zowel leiden tot bevrijding als tot overheersing omdat technologie in zijn ogen wordt ingezet in een ideologische structuur. "Here, "ideology" simply refers to a belief system or a way of thinking which would include the telos or purpose of all social thought and action. At the level of technics, a machine can be considered neutral only as pure matter, but in a technological society no such a machine exists, hence, technics is not neutral. Every machine is constituted within a web of social, political, economic meaning, an ensemble of social relations" (Farr 2020, p. 6). Hieronder zal ik uiteenzetten hoe technologie in de ogen van Marcuse in de consumptiemaatschappij tot overheersing leidt.

In zijn essay "*Some Social Implications of Modern Technology*" beschrijft Marcuse het proces van individualisering. Marcuse stelt dat in de 16e en 17e eeuw het individu als subject opkomt die met haar rede en zonder externe autoriteit tot kennis en waarheid kan komen. Autonoom denken staat voor het individu centraal. Het streven naar eigenbelang, behorend bij individualisme, wordt gecontroleerd door de ratio. Marcuse beschrijft hoe, ten tijde van de individualistische rationaliteit, het individu door haar werk, dat resulteert in tastbare producten, in vrije competitie met anderen een bijdrage kan leveren aan de samenleving en dat zij daarmee ook haar individualiteit kan markeren. De rationele individualiteit plaatst het individu tegenover de samenleving. Het individu onderzoekt met haar ratio de ideeën en waarden die, in de samenleving waarin zij leeft, heersen. Een samenleving die (nog) niet reëel is, vraagt van het individu steeds een kritisch bezien van en mogelijk oppositie tegen die samenleving. Individuen moeten door een heel systeem van ideeën en waarden heen breken die de samenleving oplegt om de ideeën en waarden te vinden die in hun rationele eigenbelang zijn. Wat is een (nog) niet reële samenleving volgens Marcuse? Zoals beschreven in de vorige paragraaf ontwikkelt een samenleving zich in de ogen van Marcuse naar een eindstadium waarin de mens vrij is. Een samenleving die niet gericht is op de vrijheid van de mens is naar zijn idee niet reëel. De oppositie tegen de huidige orde in de samenleving is nodig omdat het rationele, werkelijke eigenbelang van het individu niet samen valt met het onmiddellijke eigenbelang van het individu. Het onmiddellijke eigenbelang wordt aan het individu opgedrongen door externe autoriteiten en is gebaseerd op de heersende sociale orde (Marcuse 1978, p. 140). Het individu is zich niet bewust dat onmiddellijke eigenbelang haar wordt opgedrongen door de maatschappij. Bewustzijn van dat het onmiddellijke eigenbelang niet het rationele eigenbelang is, is noodzakelijk om tot vrijheid te komen.

Volgens Marcuse komt met de toenemende mechanisering en standaardisering een technologische rationaliteit mee. Deze is gericht op steeds grotere efficiency en dat vraagt om toenemende coördinatie van het werk zodat er geen verspilling plaatsvindt. Het productieapparaat schrijft meer en meer voor wat wordt geproduceerd, hoeveel er wordt geproduceerd maar ook de wijze waarop

het wordt geproduceerd. Het individu werkt binnen de grote bedrijven aan voorgeschreven taken behorend bij voorgeschreven functies, werkt aan doelen die zij zelf niet heeft gesteld en haar prestaties worden gemeten aan de hand van externe maatstaven. Zij wordt op deze wijze gevormd tot een efficiënt individu en zo beïnvloedt de technologische rationaliteit de individuen in de samenleving. Het, onder de rationele individualiteit, vrije economische subject is een object van grootschalige organisatie en coördinatie geworden, en de individuele prestaties zijn getransformeerd in gestandaardiseerde efficiency. De vrijheid van het subject is gereduceerd tot het kiezen tussen de meest efficiënte middelen om een voorgeschreven doel te bereiken (Marcuse 1978, p. 142). In tegenstelling tot de kritische kracht die de ratio had onder de individualistische rationaliteit, vraagt de technologische rationaliteit om meegaandheid en conformiteit (Marcuse 1978, p. 146).

Marcuse beschrijft hoe de levensstandaard voor grote groepen individuen door het systeem veel hoger is geworden, het produceert op grote schaal producten die voorheen voor veel individuen niet bereikbaar waren en die gericht zijn op onmiddellijke behoeftebevrediging. Met de producten komt de ideologie mee. Het leven gecreëerd door de moderne industrie is het toonbeeld van doelmatigheid, gemak en efficiency. De producten schrijven voor wat het goede leven is (Marcuse, 1968, p. 30). Marcuse werkt in het essay "*Some Social Implications of Modern Technology*" een voorbeeld uit. Hij beschrijft een man die per auto een route rijdt. De route is keurig uitgewerkt op een kaart. Langs de route staan allemaal borden en reclame die aangeven wat hij moet denken, waar kun hij het beste parkeren, waar is het mooiste uitzichtpunt en waar kan hij wat lekkers drinken en eten? Het is allemaal voor zijn comfort en hij krijgt wat hij verlangt. Het individu kan zich het best overgeven aan een anonieme wijsheid die alles heeft bedacht en geordend voor hem in plaats van zelf spontaan te handelen. Het systeem koppelt hoogstaand gemak aan opperste doelmatigheid. Het bespaart tijd, energie en anticipeert op dingen die zouden kunnen gebeuren en richt zich op zekerheid en meetbaarheid (Marcuse 1978, p. 143). Dit voorbeeld is naar de huidige tijd te plaatsen. Wanneer ik een plaatsnaam intik, krijg ik ongevraagd allerlei informatie die mij te pas kan komen. Waar kan ik overnachten, wat zijn goede restaurants, hoe zijn deze beoordeeld? Of wanneer ik op Youtube een filmpje kijk, hoef ik zelf niet na te denken over een volgend filmpje. Er verschijnt een lijst met aanbevolen filmpjes en de volgende start automatisch. De voorbeelden laten het gemak en comfort zien. Het punt hier is voor Marcuse dat alles wordt omgezet in een reeks zogenaamd spontane reacties op voorgeschreven technische normen die compleet redelijk lijken te zijn. De rationaliteit is zo ver doorgevoerd dat het irrationeel lijkt hier tegenin te gaan. Dit brengt ons op een belangrijk punt in de filosofie van Marcuse, een-dimensionaliteit.

1.3. Een-en twee-dimensionaliteit

De technologische rationaliteit blijft niet beperkt tot het productieproces van de grote bedrijven maar strekt zich uit over alle domeinen in de samenleving (Marcuse 1978, p. 141). Naast de invloed op de technologische orde heeft deze rationaliteit invloed op de sociale orde. Het bepaalt de prestaties op scholen, in kantoren, in de entertainment industrie (Marcuse 1978, p. 145). In de ogen van Marcuse dringt het ook het privé-domein binnen en legt het beslag op het gehele individu. Er is geen innerlijk domein meer over waar het individu zich kan terugtrekken en los kan zijn van wat de samenleving voorschrijft en het geaccepteerde gedrag wat daarbij hoort. Het innerlijke domein van het individu, daar waar kritisch kan worden gedacht en oppositie kan ontstaan is er niet meer (Marcuse 1968, p. 30).

Zoals al eerder besproken in paragraaf 1 van dit hoofdstuk is het in de filosofie van Marcuse noodzakelijk om kritisch, negatief te denken om tot sociale verandering te komen in een samenleving.

Negatief en kritisch denken is twee-dimensionaal. Het gaat om het ideële, dat wat er mogelijk zou zijn, te zetten tegenover het reële, het bestaande. De nieuwe mogelijkheden kunnen in de ogen van Marcuse slechts in negatieve termen worden verwoord, het is een negatie van het bestaande. In een twee-dimensionale samenleving zijn individuen zich bewust van de contradicties en de dominante krachten in de samenleving. Dit bewustzijn is nodig om tot de synthese, tot een nieuwe orde, te komen. In een-dimensionale samenleving zijn individuen zich niet bewust van de tegenstellingen en zien niet de dwingende krachten die er in de samenleving zijn. Het individu ervaart niet dat de behoeften die zij nastreeft niet haar rationele, haar werkelijke belang, is maar het onmiddellijke eigenbelang ingegeven door de maatschappij. Ze zijn zich niet bewust dat zij niet hun eigen behoeften najagen maar de behoeften bevredigen die hen worden opgedrongen door het systeem dat deze behoeften zelf heeft gecreëerd. In de ogen van Marcuse zijn de behoeften van een vrij mens behoefte aan vrije uitingsmogelijkheden, vrede, rust en schoonheid (Bank 1969, p. 4 en 5). Deze waarden staan in contrast met de waarden in de samenleving ten tijde van Marcuse waarin doelmatigheid, efficiency en gemak centraal staan. Als de mens de stap naar het rijk van vrijheid wil zetten, zal zij in de ogen van Marcuse conform de dialectiek, de heersende waarden binnen de samenleving moeten afwijzen. In een een-dimensionale samenleving is, in de ogen van Marcuse, het kritisch denken, nodig om tot verandering te komen, niet aanwezig.

Naar het idee van Marcuse is het individu zich niet bewust dat de behoeften die zij nastreeft niet haar eigen behoeften zijn. Dit komt omdat zij zich identificeert met de samenleving en vervreemd is van haar eigen werkelijke behoeften. Dit roept twee vragen op. Ten eerste lijkt de vraag gerechtvaardigd of er sprake is van vervreemding wanneer het individu zich identificeert met de keuzes die zij maakt, zij zich niet bewust is dat deze keuzes niet haar eigen keuzes zijn maar dat deze keuzes haar worden opgedrongen door de samenleving? Marcuse stelt dat de ideologie van het systeem zich bevindt in alle haarvaten van de samenleving. Er is maar één dimensie over en die is overall aanwezig. De identificatie met de ideologie door het individu is werkelijkheid geworden. Maar ook als de totale identificatie van het individu met de belangen van de maatschappij werkelijkheid is geworden, is er in de ogen van Marcuse nog steeds sprake van vervreemding. Het is een hogere orde van vervreemding. 'het subject dat vervreemd is wordt opgeslokt door zijn vervreemd bestaan' (Marcuse 1968, p. 31). De tweede vraag die wordt opgeroepen door de stelling van Marcuse, dat het individu zich niet bewust is van haar totale identificatie met de samenleving, luidt: wie bepaalt dat de behoeften die het individu nastreeft niet haar eigen behoeften zijn? Dit brengt ons bij een moeilijk deel van het betoog van Marcuse. Marcuse zal de eerste zijn om te stellen dat dat het individu zelf is. Maar stelt hij, dat kan pas als het individu vrij is. Het individu moet eerst gedwongen worden vrij te zijn en in staat zijn om te zien wat er gebeurt en dat de behoeften die zij nastreeft niet haar eigen behoeften zijn maar de behoeften opgedrongen door de samenleving (Marcuse 1968, p. 60). Maar dat is een contradictio in terminis, gedwongen worden om vrij te zijn.

1.4. Het internet en inzichten van Marcuse

We hebben gezien dat, in de ogen van Marcuse, om tot vrijheid te komen mensen zich bewust moeten zijn van dat het onmiddellijk eigenbelang niet het rationele eigenbelang is en dat het onmiddellijk eigenbelang wordt opgedrongen door de maatschappij. Dit bewustzijn kunnen mensen krijgen door het bestaande kritisch te bezien en af te zetten tegen wat er mogelijk zou zijn, twee-dimensionaal denken. De samenleving is in de ogen van Marcuse echter een-dimensionaal geworden en technologie speelt hierin een belangrijke rol. Deze is niet neutraal maar wordt ingezet binnen de heersende ideologische structuur.

In deze paragraaf zal ik de werkwijze van internet beschrijven en aan de hand daarvan de inzichten van Marcuse in de huidige tijd plaatsen.

Zoals al aangegeven in de inleiding zijn er op internet een paar bedrijven die een centrale rol vervullen, de zgn. platformbedrijven. De platformbedrijven zijn als het ware marktmeesters op internet (Van Dijck 2016, p. 18-22). Van Dijck vergelijkt de platformbedrijven met een wegennet. Zij stelt dat de regels en condities van het wereldwijde dataverkeer worden bepaald door het ecosysteem van deze platformbedrijven. De platformbedrijven zijn allen beursgenoteerde Amerikaanse bedrijven, de inrichting van het ecosysteem is economisch bepaald. Van Dijck stelt dat er bijna geen sprake is van een non-profit ruimte omdat ook overheidsorganisaties of non-profitorganisaties gebruik moeten maken van het ecosysteem van de platformbedrijven (Van Dijck 2016, p. 24). Het verbinden van honderden miljoenen gebruikers met bijvoorbeeld grote aantallen adverteerders vraagt grote investeringen. Slechts een paar hele grote bedrijven zijn daarin geslaagd en hebben een (bijna) monopoliepositie. Hier is te zien dat, hetgeen Marcuse stelt dat in de voortgaande mechanisering, technologische macht leidt tot meer economische macht, zich in de huidige tijd heeft doorgezet. Google, Amazon, Facebook en Apple zijn platformbedrijven. De onlineplatformen verzamelen grote hoeveelheden data van hun gebruikers, deze data aanbieden aan derden en de data bewerken met algoritmes. Deze bewerkte data wordt vervolgens verkocht aan andere bedrijven of organisaties. Er is sprake van een centralisatie van data van gebruikers in handen van deze bedrijven. Ook websites die onafhankelijk lijken, blijken bij nader inzien toch verbonden. Er moet bijvoorbeeld op die websites worden ingelogd via het Facebook- of Google-account. Van Dijck onderscheidt drie platformmechanismen, dataficatie, commodificatie en selectie. Platformmechanismen zijn 'de manieren waarop de technologieën, verdienmodellen en gebruikerspraktijken van platformen in wisselwerking met elkaar richting geven aan online maatschappelijk verkeer (Van Dijck 2016, p. 38). Hieronder zal ik ze alle drie toelichten en kijken of de inzichten van Marcuse toepasbaar zijn op de werkwijze van internet.

1.4.1 Dataficatie, commodificatie en selectie

Dataficatie is 'het vermogen van onlineplatformen om een groot aantal fenomenen en gebeurtenissen te traceren, kwantificeren, interpreteren en voorspellen' (Van Dijck 2016, p. 39). De data-analyse richt zich op patronen om toekomstige wensen en verlangens van mensen te voorspellen. Dataverzameling en -analyse gebeurde ook voor het ontstaan van internet. De technologie heeft echter twee mogelijkheden gecreëerd voor dataverzameling die voorheen niet mogelijk waren. Ten eerste is dat de schaal waarop dataverzameling nu plaats vindt. De technologie heeft het verzamelen van grote hoeveelheden data mogelijk gemaakt. Ten tweede maakt de technologie het mogelijk dat de dataverzameling realtime kan gebeuren. Terwijl iemand thuis iets opzoekt dat haar interesseert, maakt de technologie het mogelijk dat op datzelfde moment door de platformbedrijven wordt meegekeken. Op basis van die data kan vervolgens realtime worden geacteerd. Een voorbeeld om dit te verduidelijken. Susser haalt een artikel aan uit een Australische krant waarin de mogelijkheid van Facebook wordt beschreven om te achterhalen wanneer jonge mensen zich onzeker, gestrest, angstig etc. voelen. Facebook kan dit op basis van de combinatie van zoektermen door de jongeren. Dit maakt het mogelijk voor de bedrijven om, op het moment dat mensen er gevoelig voor zijn, in te spelen op hun emoties (Susser 2019, p. 10). Op basis van de, over de gebruikers, verzamelde data kan de keuze-architectuur door de platformbedrijven worden aangepast met het doel om de besluitvorming van het individu te beïnvloeden. De nieuwe technologie maakt het mogelijk om dat

aanpassen continu te doen. De algoritmes zijn niet neutraal maar passen de keuze-architectuur aan om bepaalde doelen te bereiken (Susser 2016, p. 1). Terug naar Marcuse, hij beschrijft hoe onder de individualistische rationaliteit het individu met haar ratio afstand kon nemen van haar onmiddellijke eigenbelang. Deze afstand was nodig zodat het individu bij haar rationele eigenbelang kon komen. Belangrijk omdat in de ogen van Marcuse het onmiddellijke eigenbelang door de bestaande sociale orde aan het individu wordt opgedrongen. De nieuwe technologie maakt, door het real-time aanpassen van de keuze-architectuur en het gelijk kunnen inspelen door bedrijven op tijdstippen het individu gevoelig of kwetsbaar is, het inspelen op de onmiddellijke eigenbelangen van individuen makkelijker. Deze gaan echter in de ogen van Marcuse in tegen het rationele eigenbelang van individuen.

Marcuse beschrijft dat invloed van de technologische rationaliteit zich niet beperkt tot de technologische orde. De waarden behorend bij de technologische rationaliteit vormen de individuen in de samenleving. Hij benoemt deze waarden als gericht op doelmatigheid, gemak en efficiency. De mensen worden in lijn met de waarden, behorend bij de technologische rationaliteit, gevormd. Dit is terug te zien op internet. De platformbedrijven verzamelen niet alleen data maar omdat ze de technische omgeving vormgeven waarop gebruikers zich kunnen uiten en met elkaar in contact komen, bepalen ze ook op welke wijze dat kan gebeuren. Technieken als liken, retweeten, emoticons zijn voorgevormde activiteiten die vormgeven hoe gebruikers zich kunnen uiten en hoe ze kunnen delen (Van Dijck 2016, p. 42). Van Dijck beschrijft dat internet gebruikers uitnodigt tot zelfpromotie, soms gericht op verwerven economische kapitaal maar ook op sociaal of professioneel kapitaal. Gebruikers krijgen van de platformbedrijven steeds data teruggekoppeld over hoeveel volgers, shares en likes ze hebben. Dit zet gebruikers aan meer activiteiten op social media te ontplooiën om zo meer likes of meer volgers te krijgen. De gebruikers worden op deze manier getraind om zichzelf te zien als 'product' (Van Dijck 2016, p. 45 en 46). Dit brengt ons bij het tweede platformmechanisme, commodificatie.

Commodificatie wil zeggen dat voorwerpen, ideeën of handelingen worden omgezet in economisch verhandelbaar waar (Van Dijck 2016, p. 38). Onlineplatformen maken het mogelijk om ook informele ruimtes, goederen en interacties te vermarkten door ze in data om te zetten. De gebieden van het leven die gecommificeerd worden, breiden zich uit. Gesprekken tussen mensen waren voorheen handelingen zonder economische waarde. Dat is nu niet meer zo. Deze gesprekken kunnen nu op Facebook of Instagram worden gevoerd. Het plaatsen van deze gesprekken en contacten op Facebook of Instagram maakt het mogelijk om er data aan te onttrekken en zo wordt menselijke ervaring omgezet in gedragsdata, in handelswaar (Van Dijck 2016, p. 44). De opkomst van Internet of Things maakt het mogelijk om data op meer terreinen te verzamelen. Een voorbeeld ter illustratie, Susser haalt een onderzoek aan over gezondheidsapps op de smartphone. Deze apps kunnen continu bepaalde aspecten van iemand haar gezondheid meten, bijvoorbeeld hartslag, slaappatronen etc.. Deze data worden teruggekoppeld aan de gebruiker maar wordt tevens gebruikt om de keuze-architectuur van de app zo aan te passen dat de gebruiker maximaal wordt beïnvloed om gezondheidsproducten en -diensten te kopen (Susser 2016, p. 4). Het voorbeeld maakt ook inzichtelijk dat door de nieuwe technologie de markt naar individuen toekomt. Maakten individuen vroeger de keus om te gaan winkelen, nu worden aan het individu producten en diensten aangeboden op momenten dat zij niet gericht was op consumptie maar bezig met iets anders. In de ogen van Marcuse strekt de technologische rationaliteit zich uit over steeds meer domeinen van het menselijk leven. En met de producten die het systeem produceert, komt de ideologie mee. De meekomende waarden zoals benoemd door Marcuse, doelmatigheid, gemak en efficiency, kunnen wij bij de inrichting van internet zien. Veel nieuwe sectoren die producten aanbieden

via de platformbedrijven zijn gericht op gemak. Een recent voorbeeld hiervan zijn de flitsbezorgers die pretenderen binnen 10 minuten na bestelling boodschappen af te leveren. Internet functioneert, zoals we zagen, op deze wijze om het mogelijk te maken om de aandacht van gebruikers vast te houden, op deze wijze data te verzamelen en producten gepersonaliseerd aan te bieden. Hiermee komen we bij het derde en laatste platformmechanisme, selectie.

Van Dijck benoemt twee soorten selectie van de informatie die de gebruiker getoond krijgt (van Dijck 2016, p. 50). De eerste is de selectie van gebruikers zelf. Gebruikers kunnen zelf bepalen wie en wat ze willen volgen. De andere vorm van selectie gebeurt op basis van algoritmes. Zoals we al zagen kan, op basis van de over de gebruikers verzamelde data, de keuze-architectuur worden aangepast met het doel om de besluitvorming van het individu te beïnvloeden. De nieuwe technologie maakt het mogelijk om dat aanpassen continu te doen. De algoritmes zijn niet neutraal maar passen de keuze-architectuur om bepaalde doelen te bereiken. Susser haalt meerdere onderzoeken aan die laten zien dat commerciële bedrijven mensen online bewerken om hun producten te kopen tegen een zo hoog mogelijke prijs (Susser 2016, p. 4). Op basis van de selectie wordt bepaalde inhoud aan de gebruiker getoond. De getoonde informatie is gepersonaliseerd. Meerdere mediawetenschappers waarschuwen voor het ontstaan van filter bubbels. Gebruikers krijgen alleen nieuws en meningen te zien die aansluiten bij hun eigen wereldbeeld. Uit onderzoek blijkt dat mensen na verloop van tijd extremer worden in hun opvattingen en minder openstaan voor de meningen of inzichten van anderen (Van Dijck 2016, p. 101).

Wat maakt dat de geschetste mechanismen, dataficatie, commodificatie en selectie, zo werken als beschreven? Zuboff geeft hier in haar boek *The Age of Surveillance Capitalism* (2019) antwoord op.

1.4.2 Het verdienmodel van platformbedrijven

Zuboff stelt in haar boek *The Age of Surveillance Capitalism* (2019) dat Google eind 2000 gedragsurplus ontdekt. Met deze term bedoelt zij alle data die extra wordt verzameld bovenop de data die nodig is om de service aan de gebruikers te verbeteren. Tot die tijd wordt alleen die data verzameld en worden de gebruikers als klanten gezien. Het wordt echter duidelijk dat de data die kan worden verzameld van gebruikers veel geld waard is. Dit maakt dat er steeds meer data van gebruikers wordt verzameld, de gedragsurplus. Na de ontdekking van gedragsurplus wordt het verdienmodel van de platformbedrijven om de data van gebruikers aan adverteerders en andere bedrijven te verkopen. De gebruikers van internet zijn niet meer de klanten van de platformbedrijven maar de bron aan wie data kan worden onttrokken. De adverteerders en bedrijven, die de data kopen, zijn de klanten. Zuboff schetst dat de grote platformbedrijven werken vanuit twee imperatieven. De eerste is om zoveel mogelijk data aan de gebruikers te onttrekken. Het tweede imperatief is om toekomstig gedrag van mensen te voorspellen (Zuboff 2019a, p. 131).

Zuboff stelt dat om toekomstig gedrag te voorspellen na de focus op de kwantiteit van de data, nu de focus ligt op de kwaliteit van de data. Deze toename van de verzamelde data loopt langs twee dimensies: uitbreiding en diepte van de data. Met uitbreiding bedoelt Zuboff het verzamelen van, naast online data, data in de 'echte' wereld van belichaamde menselijke ervaring. Het richt zich op het verzamelen van data uit het echte leven in de straten, in huis, in steden. Dit wordt gerealiseerd door in toenemende mate apparaten en instrumenten aan te bieden waarmee data kan worden verzameld. Voorbeelden hiervan zijn camera's op straat, huishoudelijke apparaten of wearables. Door deze apparaten is het mogelijk gedrag te observeren dat voorheen niet te observeren was. Met de diepte van

de data doelt Zuboff op het verzamelen van gegevens over de persoonlijkheid, de gevoelens, de emoties en de kwetsbaarheden van het individu (Zuboff 2019b, p. 17). Het voorspellingsimperatief was in de ogen van Zuboff eerst gericht op zoveel mogelijk data verzamelen maar richt zich nu op actie. De focus is veranderd van het gedrag van individuen leren kennen naar het gedrag vormen voor de commerciële doelen van de platformbedrijven. De verzamelde data moet leiden tot een economische actie in de 'echte' wereld. Zekerheid over toekomstig gedrag van gebruikers is voor adverteerders en bedrijven veel geld waard. De platformbedrijven zijn er achter gekomen dat de beste manier om toekomstig gedrag goed te voorspellen is bij de bron interveniëren en het gedrag vormen. De technologie maakt 21^e-eeuw gedragsmodificatie mogelijk dat zich richt op betrouwbaarheid en zekerheid van gedrag richting de gewenste commerciële resultaten (Zuboff 2019a, p. 202 + 203). Marcuse stelt dat technologie niet neutraal is. Technologie wordt in zijn ogen ingezet binnen een bepaalde ideologische structuur. De ideologische structuur waarbinnen internet in de huidige tijd functioneert is het kapitalistisch systeem. Het verdienmodel van de platformbedrijven bepalen de infrastructuur en de werkwijze van internet. De focus ligt op winstmaximalisatie van deze bedrijven door zoveel mogelijk data te verzamelen van gebruikers. Deze data komt niet ten goede aan degene over wie de data gaat maar komt ten goede aan de platformbedrijven. De gebruikers zijn geen vrij-handelend subject maar een object ten dienste van een systeem.

1.5 Vrijheid en internet volgens Marcuse

In deze paragraaf wil ik de onderzoeksvraag, is menselijke vrijheid op internet in het geding, aan de hand van inzichten van Marcuse beantwoorden. In de ogen van Marcuse wordt de mate van vrijheid niet bepaald door het aantal keuzemogelijkheden dat een mens wordt geboden als deze mogelijkheden voortkomen uit een systeem dat een zwoegend bestaan in standhoudt. Vrijheid gaat over wat er gekozen kan worden en wat het individu uiteindelijk kiest (Marcuse 1968, p. 26). Vrijheid is in de ogen van Marcuse mogelijk in een twee-dimensionele samenleving. In een twee-dimensionele samenleving kan een individu afstand nemen van het bestaande en zien dat er andere mogelijkheden zijn. Voor vrijheid is bewustzijn van het onderscheid tussen het onmiddellijke belang, dat wordt opgedrongen door de maatschappij, en het rationele, werkelijke belang van een individu, belangrijk. Marcuse betoogt echter dat de samenleving een-dimensionaal is geworden. Mensen zijn zich, in de ogen van Marcuse, niet bewust van het feit dat ze niet hun werkelijke behoeften nastreven. Internet biedt een keur aan keuzemogelijkheden maar er is geen sprake van echte keuzevrijheid. Het systeem schrijft voor waar behoeften aan is, levert de producten in overvloed en daaruit kan door het individu worden gekozen. Het doel is niet de menselijke vrijheid maar het, zoals we zagen bij Zuboff, het vormen van de toekomstige behoeften van de individuen voor de verdiensten van de platformbedrijven.

In de filosofie van Marcuse zijn individuen zich er niet van bewust dat zij niet hun eigen belangen dienen maar de belangen hen opgedrongen door het systeem. Dit bewustzijn, het kritische denken, is nodig om de stap van het rijk van noodzakelijkheid naar het rijk van vrijheid te maken. Maar wie bepaalt wat de ware behoeften van het individu zijn als het individu zelf zich niet bewust is dat zij niet haar ware behoeften nastreeft? Hier zagen we dat in de ogen van Marcuse individuen dat zelf bepalen maar dat mensen daar pas toe in staat zijn als ze vrij zijn. Maar wie bepaalt dan of het individu vrij genoeg is om te bepalen of zij haar eigen belangen nastreeft of de belangen opgedrongen door de maatschappij? Het individu bepaalt welke behoeften waar zijn en welke behoeften zijn opgedrongen door de maatschappij maar in de huidige maatschappij is het individu te weinig vrij om zich hier van bewust te zijn en het individu

moet worden gedwongen tot vrijheid om tot dit bewustzijn te komen. Dit brengt ons in een vicieuze cirkel. Aan de hand van de filosofie van Marcuse kunnen we de onderzoeksvraag, of de menselijke vrijheid bedreigt is op internet, niet beantwoorden.

Hannah Arendt, een tijdgenoot van Marcuse, hanteert een ander vrijheidsbegrip dan Marcuse. Zij stelt dat vrijheid van de mens gelegen is in *handelen*. Arendt maakt een onderscheid in menselijke activiteiten van ons-in-de-wereld zijn, *arbeiden*, *werken* en *handelen*. Dit zijn alle drie fundamentele activiteiten omdat ze overeenkomen met de voorwaarde waaronder het leven op aarde aan de mens gegeven is (Arendt 2009, p. 15). Handelen is voor Arendt het vermogen van de mens om opnieuw te beginnen, initiatief te nemen. In dit hoofdstuk zal ik eerst de drie menselijke activiteiten, die Arendt onderscheidt, beschrijven. Vervolgens zal ik nader inzoomen op handelen, als uitingsvorm van menselijke vrijheid. Handelen kan, naar het idee van Arendt, plaatsvinden onder de voorwaarden van een publiek domein en pluraliteit. In de tweede paragraaf bespreek ik deze twee begrippen. In de ogen van Arendt wordt in de moderne tijd het publieke domein, en, omdat het een voorwaarde is om te kunnen handelen, daarmee handelen, bedreigd. Aan de hand van de inzichten van Arendt zal ik onderzoeken of internet als 'nieuw' publiek domein kan dienen. Ik zal betogen dat dat, zoals internet nu functioneert, onvoldoende mogelijk is.

2. Vrijheidsbegrip Arendt

2.1 Vita activa: arbeiden, werken en handelen

Onder arbeiden verstaat Arendt de activiteiten die de mens doet om het voortbestaan van de persoon zelf en van de menselijke soort te verzekeren. Voorbeelden hiervan zijn het maken van eten, schoonmaken maar ook het verzorgen van kinderen. Arbeiden staat in het teken van noodzakelijkheid, de mens moet deze activiteiten verrichten om in leven te blijven. Aan arbeiden komt nooit een einde, het is circulair en gaat door zolang het leven duurt. Het meest kenmerkende van arbeiden is dat het niets blijvends achterlaat, het resultaat van arbeiden wordt verbruikt. Het bereiden van een maaltijd bijvoorbeeld behoort tot arbeiden. En wanneer de maaltijd is geweest, is het resultaat van arbeiden verdwenen. Het zijn tastbare producten die komen en gaan volgens de herhalende kringloop van de natuur (Arendt 1994, p. 90). De mens heeft arbeiden gemeen met dieren, de mens als *animal laborans*. De mens kan alleen arbeiden, hij kan het ook samen doen met anderen maar dat is niet nodig.

Met werken creëert de mens een leefwereld voor zich, de mens als *homo faber*. De mens overheerst de natuur en scheidt een kunstmatige wereld voor zichzelf. Zij bouwt een huis om onderdak te hebben en vervaardigt gebruiksvoorwerpen. Werken heeft een duidelijk begin en einde. Het is gericht op een doel, het beoogde resultaat ligt vooraf vast. De voorwerpen die worden gemaakt, worden beoordeeld op hun nut. Ze moeten iets 'opleveren' en zijn een middel om een doel te bereiken. Werken wordt gekenmerkt door een doel-middelrelatie. De voorwerpen waarmee de mens zijn leefwereld maakt, zullen de maker zelf overleven. Hetgeen de mens produceert door te werken geeft duurzaamheid aan de vergankelijkheid van het leven. Maken is, anders dan arbeiden, lineair, niet repetitief. Wanneer een ambachtsman een stoel maakt, hoeft dit niet herhaald te worden. Het is alleen repetitief als een homo faber haar brood verdient met de gebruiksvoorwerpen die zij maakt. Homo faber maakt ook werktuigen en instrumenten die bij het arbeiden worden gebruikt. Werken levert, in tegenstelling tot arbeiden dat leidt tot verbruiksvoorwerpen, gebruiksvoorwerpen. Bij arbeiden bepaalt het werktuig het ritme en de

beweging. Het dwingt de mens deze te volgen. Dit in tegenstelling tot de werktuigen gebruikt bij het werken, hier bepaalt de mens hoe zij met het gereedschap werkt.

Tenslotte het handelen. Arendt spreekt over handelen en spreken. De mens als *zōon politikon*, de mens als politiek wezen, een wezen dat in een gemeenschap leeft. Het is het vermogen van de mensen initiatief te nemen, iets nieuws te beginnen. Een voorwaarde voor handelen is pluraliteit. Handelen speelt zich af tussen mensen, in interactie met anderen. Door de verschillende verhalen en gezichtspunten uit te spreken en te horen, creëren mensen een gemeenschappelijke wereld. Een andere voorwaarde voor handelen is het publieke domein. Publiek staat zowel voor hetgeen in het openbaar verschijnt als op de wereld zelf, voorzover het een gemeenschappelijke wereld voor mensen vormt (Arendt 2009, p. 51-53). Menselijke vrijheid toont zich in handelen. Voor Arendt is handelen, vrij-zijn en mens-zijn hetzelfde. (Arendt 1994a, p. 13).

Alle drie de activiteiten, arbeiden, werken en handelen, zijn in de ogen van Arendt waardevol. Geen van de drie mag de overhand krijgen over de andere twee. Wel is handelen volgens Arendt de hoogste activiteit van de mens binnen de *vita activa*. Het is de activiteit die de mens tot mens maakt. Als zij bijvoorbeeld slaven zou houden, kan een mens zonder arbeiden. Zij blijft dan, wellicht geen aardig mens, maar wel een mens. De mens kan zonder werken. Zij kan de voorwerpen op de aarde alleen gebruiken en zelf geen duurzame producten toevoegen. Ook dan blijft zij een mens, wellicht een parasiet, maar een mens. Maar een mens die niet handelt en spreekt, is geen mens. Deze mens is naar het idee van Arendt dood voor de wereld (Arendt 2009, p. 161).

2.2 Handelen

In de vorige paragraaf heb ik de drie menselijke activiteiten van ons in-de-wereld-zijn geschetst. In de visie van Arendt is vrij-zijn en handelen hetzelfde. Gezien de onderzoeksvraag van deze scriptie, de vrijheid op internet, staan handelen en de twee voorwaarden waaronder gehandeld kan worden volgens Arendt, pluraliteit en een publiek domein, in deze paragraaf centraal.

2.2.1 Handelen en pluraliteit

Vrijheid is voor Arendt niet kiezen tussen een aantal alternatieven maar het vermogen iets heel nieuws te beginnen. Arendt is onder de indruk van Augustinus' uitspraak: *'[Initium] ergo ut esset, creatus est homo, ante quem nullus fuit'* ('opdat er een begin zij werd de mens geschapen, voor hem was er niemand'). Met de schepping van de mens is het beginsel een begin te kunnen maken, in de wereld gekomen. In het wezen van beginnen ligt dat er iets ontstaat dat niet vanzelfsprekend voortvloeit uit het voorgaande en dat er voorheen niet was. Arendt stelt dat het nieuwe verrassend is en ingaat tegen de wetten van de statistiek en waarschijnlijkheidsberekeningen. Statistische wetten richten zich op zekerheid, het nieuwe daarentegen herbergt iets van een wonder, het onwaarschijnlijke (Arendt 2009, p. 162). Handelen is, zoals gezegd, het vermogen iets geheel nieuws te beginnen, spontaniteit, iets te doen wat ook ongedaan had kunnen blijven. De waarde van handelen en spreken is gelegen in het handelen en spreken zelf. Handelen wordt niet ingegeven door noodzaak, zoals bij arbeiden, en ook niet door nut, zoals bij werken. Motieven of belangen om iets te doen zijn nooit uniek, deze zijn kenmerkend voor groepen mensen (Arendt 2009, p. 190). De waarde van handelen wordt niet bepaald door de bedoelingen of het nagestreefde doel of resultaat. Handelen doen mensen tussen andere mensen, zij spreken over zaken die de gemeenschap aangaan en creëren door te handelen en spreken een gemeenschappelijke wereld.

Een mens betreedt met haar geboorte de wereld, door te handelen betreedt zij de mensenwereld, Arendt benoemt dit als een tweede geboorte, ze gebruikt hiervoor het begrip nataliteit. Handelen is een daad van zelfonthulling, een mens laat zich in haar handelen zien. Met de geboorte van een mens komt er iets in de wereld dat er daarvoor niet was en na het sterven van deze mens ook niet meer zal zijn. Een mens laat zichzelf zien als een uniek en onderscheidend wezen. Door te handelen wordt een mens van een 'wat' een 'wie'. 'Spreek en handelen openbaren deze unieke gevarieerdheid. Daarin onderscheiden mensen zich van elkaar, in plaats van alleen maar anders of verschillend te zijn; daarin verschijnen mensen aan elkaar, niet als fysieke objecten, maar als mensen' (Arendt 2009, p. 161). Mensen kunnen worden beschreven in termen van sexe, opleiding, werk, interesses etc.. Dit hebben mensen gemeenschappelijk met veel meer mensen en zegt iets over wat degene is. Het unieke van de mens toont zij in het handelen, geen mens handelt hetzelfde als een ander. Hierin toont de mens wie zij is. Eén daad of woord kan een hele situatie veranderen en het proces, in gang gezet door handelen, kan oneindig doorgaan. Eenmaal in gang gezet is het proces van handelen onomkeerbaar. Het kan een keten van acties in gang zetten, de uitkomst van handelen is niet te voorspellen (Arendt 2009, p. 202 en 215). Een voorbeeld van handelen in de terminologie van Arendt om het te verduidelijken. Greta Thunberg, een 15-jarige scholiere, die in 2018 besluit niet meer naar school te gaan maar te demonstreren voor het Zweedse parlamentsgebouw om aandacht te vragen voor de dreiging van klimaatverandering. Greta Thunberg neemt initiatief, ze begint iets nieuws en laat daarin zien wie zij als mens is. Greta zet met haar actie een wereldwijde beweging in gang. Een voorbeeld dichterbij huis, iemand die het initiatief neemt om een avond te organiseren waarin buurtgenoten gezamenlijk kunnen bespreken wat zij willen verbeteren aan de wijk waarin ze leven.

Handelen vindt plaats tussen anderen. Arendt spreekt over een paradoxale pluraliteit. Paradoxaal omdat zowel gelijkheid als verscheidenheid nodig is. Gelijkheid omdat het anders niet mogelijk zou zijn om elkaar als mens te verstaan. Maar ook verscheidenheid is noodzakelijk. Als er geen verscheidenheid zou zijn, en die is er omdat elk mens een uniek wezen is, zou handelen en spreken niet nodig zijn (Arendt 1998, p. 160). Handelen vindt direct plaats tussen mensen, in tegenstelling tot arbeiden en werken. Arbeiden en werken voltrekken zich via dingen of materie. Pluraliteit is een voorwaarde voor handelen omdat door te handelen mensen hun gezamenlijke wereld scheppen. Pluraliteit is nodig omdat de wereld wordt bewoond door mensen en niet door De Mens (Arendt 2009, p. 15).

Op welke wijze Arendt handelen als uitingsvorm van menselijke vrijheid ziet, heb ik hierboven beschreven. Gezien de onderzoeksvraag van deze scriptie wil ik nu kijken of handelen in de betekenis van Arendt, initiatief nemen, iets nieuws beginnen, mogelijk is op internet? Mensen kunnen op internet initiatief nemen. Op bijvoorbeeld Facebook of Instagram kunnen mensen hun eigen pagina openen. Op deze pagina kunnen mensen laten zien wie ze zijn en wat ze belangrijk vinden. Ze kunnen als ze inloggen op Twitter hun mening uiten, deze is zichtbaar, als daar door de persoon toestemming voor is gegeven, voor anderen. Andere mensen kunnen er vervolgens op reageren. Daarnaast kunnen mensen een initiatief nemen en zelf iets starten. Een voorbeeld van handelen op internet is de petitie die een vrouw startte om een vriendje van haar zoon die dreigde door de IND het land uit te worden gezet. Zelfonthulling en een initiatief nemen, handelen in de definitie van Arendt, is goed mogelijk op internet.

In de visie van Arendt is een voorwaarde om te kunnen handelen pluraliteit. Voor Arendt is pluraliteit gericht op het gezamenlijk vormgeven van de gemeenschappelijke wereld. Door zelf te spreken en handelen tussen andere mensen en open te staan en te luisteren naar andere gezichtspunten creëren mensen een gemeenschappelijke wereld. Pluraliteit, zaken vanuit verschillende perspectieven bekijken,

maken een zichtbare voor iedereen toegankelijke werkelijkheid. Zonder pluraliteit verliest de ontastbare wereld in de ogen van Arendt eerst haar gemeenschappelijkheid en daarna haar realiteit. Voldoet internet aan de voorwaarde van pluraliteit, om te kunnen handelen? Op internet is het makkelijk om met veel verschillende mensen in contact te komen, internet faciliteert contacten over de hele wereld. Dit lijkt op het eerste gezicht op pluraliteit. Van Dijck laat zien dat de platformbedrijven de algoritmische selectie maken op basis van de persoonlijke voorkeuren van de gebruikers. De gebruikers komen in contact met mensen die hen bevestigen in, door hun eerder ingenomen, posities. Hierdoor kunnen de zgn. filter bubbels ontstaan. Van Dijck haalt diverse onderzoeken aan die laten zien dat bij het algoritmisch selecteren van nieuws door de platformbedrijven gebruikers na verloop van tijd extremere posities gaan innemen, minder begrip hebben voor standpunten van anderen en er polarisatie binnen de samenleving kan ontstaan (Van Dijck 2016, p. 101). Nu is verscheidenheid een moeilijk te definiëren begrip. Hoe verschillend moeten gezichtspunten zijn, wil er sprake zijn van pluraliteit in de terminologie van Arendt? Hoe hetzelfde moeten gedeelde gezichtspunten zijn, wil er sprake zijn van een filter bubbel? Vasterling beschrijft wat er gebeurt wanneer pluraliteit wordt vervangen door homogene gezichtspunten. “Het verlies van de gemeenschappelijke, objectieve wereldse werkelijkheid wordt gecompenseerd door de creatie van fictieve werkelijkheden, ontsproten uit complottheorieën, angsten of wensdromen, of door de opkomst van charismatische leiders met fantasieën over de communistische heilstaat, het ‘Derde Rijk, de ‘Umma’ of ‘God’s own people’: (Vasterling 2007, p. 81). Ik meen, in onze tijd, tekenen te zien van het verlies van een gemeenschappelijke wereld waarin het feit dat mensen op internet in contact komen met mensen met hetzelfde gezichtspunt en daarmee bevestigd worden in hun eigen gezichtspunt een rol spelen. De algoritmische selectie van de platformbedrijven om gebruikers in contact te brengen met gebruikers met soortgelijke gebrek standpunten en meningen brengt de pluraliteit, en daarmee handelen op internet, in gevaar.

2.2.2 Handelen en het publieke domein

Arendt stelt dat de menselijke activiteiten zich afspelen af in verschillende domeinen. Zij beschrijft hoe in de oudheid het publieke domein naast het private domein stond. Beide termen zal ik in dit hoofdstuk definiëren. Vervolgens onderscheidt Arendt nog een derde domein, de maatschappij. Deze is de afgelopen eeuwen opgekomen en bedreigt, in de ogen van Arendt, het publieke domein. Deze bedreiging van het publieke domein is, omdat in de visie van Arendt om te kunnen handelen een publiek domein noodzakelijk is, voor deze scriptie interessant. Daarom zal ik ook het begrip maatschappij bij Arendt onderzoeken. Aan het eind van deze paragraaf zal ik erbij stilstaan of internet in onze tijd als publiek domein kan fungeren.

Arendt grijpt terug op de klassieke oudheid. Er waren toen twee domeinen voor menselijke activiteiten, het private en het publieke domein. Deze domeinen waren strikt gescheiden. Het private domein was het domein van het gezin en de huishouding. De man was de baas in dit domein. Hij had de macht te regeren over de anderen in het huishouden, vrouwen, kinderen en slaven. Binnen dit domein was de man verantwoordelijk voor het in stand houden van de individuen behorend tot het huishouden, de vrouw was verantwoordelijk voor het in stand houden van de soort. In het private domein was sprake van ongelijkheid tussen de mensen. Dit domein werd gekenmerkt door noodzaak, noodzaak voor het bestaan. Het andere domein was het publieke domein. Hier ontmoeten vrije mannen elkaar. Mensen aan wie de toegang tot het publieke domein was ontzegd, vrouwen, slaven en kinderen, waren geen complete mensen (Arendt 2009, p. 40). In het publieke domein was iedereen gelijk en konden mensen zichzelf tonen. Het kenmerkende voor dit domein was de vrijheid. Vrij zijn betekende dat men niet onderworpen

is aan de noodzakelijkheden van het bestaan en niet aan het gezag van een ander. Ook oefende men zelf geen gezag uit (Arendt, 2009, p. 35). Om uit het private domein te treden en de publieke ruimte te betreden, was moed nodig. Moed om zichzelf te tonen. In het publieke domein was er sprake van competitie om als individu unieke daden te laten zien en woorden te spreken. Het was het enige domein waar mensen konden laten zien wie zij echt en uniek waren. Mensen creëerden door te handelen en spreken een gemeenschappelijke wereld. Deze wereld bezat, ondanks dat deze onstoffelijk is, duurzaamheid omdat mensen de verhalen konden doorvertellen en gezamenlijke herinneringen maakten. Het publieke domein is te kenschetsen als 'het werk van de mens', en niet als het werk van haar handen of de arbeid van haar lichaam (Arendt 2009, p. 191).

Arendt beschrijft dat in de loop der eeuwen de grenzen tussen het private en publieke domein zijn verschoven. Ze schetst de opkomst van een derde domein, de maatschappij. Voor Arendt is de maatschappij een proces waarin activiteiten die voorheen tot het private domein behoorden in de openbaarheid treden. Ze omschrijft het als een hybridisch domein waar private belangen een publieke betekenis krijgen. In de moderne tijd wordt het intiem-innerlijke van de mens ontdekt. Hiermee doelt ze op de subjectieve vormen van het menselijk bestaan, innerlijke conflicten, hartstochten. Tot voorheen waren deze niet gezien en ze hadden ook geen eigen domein in de wereld. Met de ontdekking hiervan komt de maatschappij als domein op. De maatschappij richt zich op zaken, economische aangelegenheden, die voorheen tot de sfeer van de huishouding behoorden. De maatschappij stelt nivellerende eisen, de leden moeten zich gedragen als behoren ze tot één groot huishouden met een gemeenschappelijk belang. Van de leden van de maatschappij wordt verwacht dat ze zich conformeren. Een stelsel gedragingen wordt van de leden verwacht en die geldt voor alle levensgebieden. Dit conformisme staat haaks op handelen, waarin het, als mens, laten zien van de uniciteit centraal staat. De, aan de leden van de maatschappij, voorgeschreven gedragingen komen voort uit de economie. Oorspronkelijk is de economie slechts gericht op een beperkt deel van de menselijke activiteiten. Als de maatschappij zich doorontwikkelt wordt de economie, in de ogen van Arendt, als wetenschap verheven die gedragschema's opstelt die gelden voor alle levensgebieden van de mensen. De economie richt zich in haar ogen op het herleiden van de menselijke activiteiten tot een geconditioneerd en op impulsen reagerend dier. De economische wetenschap gaat er vanuit dat mensen zich gedragen volgens gedragschema's en niet volgens handelen (Arendt 2009, p. 37-47).

Arendt stelt dat de maatschappij zich steeds verder uitbreidt, de maatschappij slokt het private en publieke domein op. In de maatschappij spelen zaken die vroeger tot de huishouding behoorden zich in de openbaarheid af maar dat is niet te kenschetsen als een publiek domein. Hoe is het voortbestaan van de soort, behorend bij arbeiden, in de ogen van Arendt de activiteit binnen de maatschappij geworden en heeft het werken en handelen verdrongen? Door de mechanisering van de arbeidsprocessen is het mogelijk de arbeid in steeds kleinere stapjes op te delen. Werken krijgt daardoor steeds meer trekken van arbeiden. Werken kenmerkt zich door vakmanschap maar dat is door de arbeidsdeling niet meer nodig. Er was geen vakbekwaamheid meer vereist maar arbeidskracht. De gemeenschappen van mensen worden omgevormd in gemeenschappen van arbeiders. De nadruk binnen de gemeenschappen ligt op één activiteit, alles wat de leden van de maatschappij doen wordt gezien als een middel om aan de kost te komen. Dit behoort tot arbeiden en niet tot werken. Volgens Arendt is de maatschappij een maatschappij van consumenten. Arbeid en consumptie behoren beide tot hetzelfde proces, het zijn slechts twee verschillende fasen van dit proces. Het wordt aan de mensen opgelegd door de noodzakelijkheden van

het leven. Zeggen dat we leven in een maatschappij van consumenten is zeggen dat we leven in een maatschappij van arbeiders (Arendt 2009, p. 117).

Door de opkomst van de maatschappij verandert ook het karakter van de activiteiten. Hoe wordt zichtbaar dat het levensproces in de maatschappij zich publiekelijk afspeelt? Kenmerkend voor de producten die arbeiden voortbrengt is dat ze niets blijvends achterlaat. Omdat de maatschappij zich richt op het instandhouden van de soort verliezen de producten die worden voortgebracht het duurzame karakter dat bij de producten hoort die werken voortbrengt. De producten verworden tot consumptiegoederen. Ze worden gebruikt alsof het producten zijn die uit arbeiden voortkomen, zoals voedsel en dus bederfelijk. Arendt stelt dat de economie een economie van verspilling is. De economie richt zich op het in een steeds hoger tempo produceren en consumeren van goederen zodat het proces binnen de maatschappij door blijft gaan en niet tot stilstand komt. De waarden behorend bij werken, duurzaamheid en bestendigheid, worden vervangen door de waarde, het leveren van producten in overvloed, behorend bij arbeiden (Arendt 2009, p. 47-49, 82-84 en 116-123). Kenmerkend voor arbeiden is dat de mens daar niet bestaat als uniek en onderscheidend wezen, zoals bij handelen, maar als één van de menselijke soort. Het eender van mensen zijn overheerst in een op arbeid en consumptie gerichte samenleving.

In de terminologie van Arendt zijn handelen en menselijke vrijheid hetzelfde. Zoals eerder beschreven heeft de mens een publiek domein nodig om te kunnen handelen. Gezien de onderzoeksvraag van deze scriptie is het van belang om te onderzoeken of internet kan fungeren als een 'nieuw' publiek domein. Kijken we naar waarom internet is ingericht op de wijze waarop het is ingericht, hebben Van Dijck en Zuboff laten zien, dat is gebeurd op basis van economische wetten. Gebruikers krijgen te zien wat financieel het meest oplevert voor een bedrijf die deze gegevens heeft gekocht bij een platformbedrijf. Omdat de platformbedrijven zoals we zagen in paragraaf 1.4 het wegennet aanleggen en daarmee bepalen volgens welke regels en onder welke voorwaarden het dataverkeer loopt, wordt de gebruiker op internet als data-object gezien waaraan geld te verdienen is. Een dergelijke inrichting van internet hoort bij de samenleving die is ingericht naar consumeren en produceren en niet als publiek domein. Publiek spreken en handelen in aanwezigheid van anderen, waarin vrijheid wordt geuit, is niet instrumenteel en niet onderworpen aan eisen zoals efficiency, nut of winst. Het handelen en spreken in het openbaar is een doel op zich. Mensen doen dit op eigen initiatief en het is een realisatie van menselijke vrijheid (Vasterling 2007, p. 86).

Zuboff en Van Dijck stellen dat de platformbedrijven, na zich aanvankelijk te hebben gericht op het leren kennen van gedrag van gebruikers, zich nu richten op het voorspellen van toekomstig gedrag van gebruikers. Datafictie richt zich op het op grote schaal verzamelen van informatie om daar patronen in te ontdekken en toekomstig gedrag te kunnen voorzien en daarop inspelen. Handelen is voor Arendt het vermogen iets nieuws te beginnen, iets dat er voorheen niet was. In het wezen van beginnen ligt in haar ogen besloten dat er iets nieuws ontstaat wat niet vanzelfsprekend kan worden verwacht, iets wat niet onontkoombaar voortvloeit uit het voorafgaande (Arendt 2009, p. 162). Arendt beschrijft dat met de opkomst van de maatschappij het belang van de economie als wetenschap toenam. Statistiek was het instrument van de economie. Statistiek heeft in haar ogen slechts geldigheid bij grote aantallen of lange perioden. Uitzonderingen of belangrijke daden komen naar het idee van Arendt in de statistiek alleen als schommeling of afwijking naar voren (Arendt 2009, p. 44 + 45). In de werkwijze van de platformbedrijven met daarin de gerichtheid om data op grote schaal te verzamelen, patronen te ontdekken en op basis van deze patronen diensten of producten aan te bieden, is geen ruimte voor handelen. Handelen waarin een

mens haar uniciteit kan laten zien, waarin een mens van een 'wat', eigenschappen die zij gemeenschappelijk heeft met groepen mensen, een 'wie' wordt.

3. Conclusie: menselijke vrijheid op internet

Deze scriptie start met de onderzoeksvraag of menselijke vrijheid in het geding is op internet. Marcuse heeft een samenleving geschetst waarin de voortschrijdende technologie zou kunnen leiden tot menselijke vrijheid. Technologie wordt echter ingezet binnen een ideologie en de huidige ideologie is, in de ogen van Marcuse, niet gericht op menselijke vrijheid maar op het aanpraten van behoeften die niet de werkelijke behoeften zijn van het individu maar die noodzakelijk zijn om het systeem binnen de samenleving draaiende te houden. Om tot vrijheid te komen, moet de mens twee-dimensionaal, het kritisch beschouwen van het bestaande, kunnen denken. De huidige samenleving is echter een-dimensionaal geworden. De individuen zijn zich niet bewust van dat wat er mogelijk zou zijn en van de dwingende krachten die in de samenleving spelen. Marcuse stelt dat mensen zich niet bewust zijn dat de behoeften die zij nastreven niet hun rationele, werkelijke belang is maar het onmiddellijke eigenbelang ingegeven door de maatschappij. Vrijheid is voor Marcuse niet gelegen in een groot scala aan keuzemogelijkheden, hetgeen internet biedt, als dit de noodzaak tot een zwoegend bestaan in stand houdt. Ondanks dat belangrijke inzichten van Marcuse over de samenleving en de rol van technologie daarbinnen, goed te plaatsen zijn in onze tijd, is het niet mogelijk de onderzoeksvraag goed te beantwoorden. Dit komt omdat Marcuse, om te komen tot de onvrijheid in de huidige maatschappij, het onderscheid tussen rationele, werkelijke behoeften en onmiddellijke behoeften nodig heeft. Marcuse maakt echter niet helder hoe het onderscheid tussen werkelijke en onmiddellijke behoeften gemaakt kan worden en door wie.

Hannah Arendt, een tijdgenoot van Marcuse, beziet in haar filosofie dezelfde tendensen als Marcuse in de maatschappij. Ook zij ziet een voortschrijdende tendens naar meer en meer produceren en consumeren. Ook zij beziet dat dit ten koste gaat van de vrijheid van de mens. Zij hanteert echter een ander vrijheidsbegrip dan Marcuse. Voor Arendt is de vrijheid van de mens gelegen in handelen. Handelen is één van de drie menselijke activiteiten die zij onderscheidt. Als handelen bedreigd is, verliest, omdat handelen vrijheid is, de mens haar vrijheid. Handelen kan plaatsvinden onder de voorwaarde van pluraliteit en in een publiek domein. We hebben gezien dat internet het in zich draagt dat het zou kunnen fungeren als publiek domein. Op internet zijn mensen in staat elkaar te ontmoeten, zich uit te spreken en zich te tonen. Van Dijck en Zuboff hebben ons echter laten zien dat internet is ingericht op basis van economische wetten. Gebruikers krijgen te zien wat financieel het meest oplevert voor het platformbedrijf. Niet de vrijheid van het individu staat hierin centraal maar het individu als data-object waaraan geld te verdienen is. Dit hoort bij de samenleving die is ingericht naar consumeren en produceren en waar de mens is gereduceerd tot de activiteit van arbeiden. Niet de uniciteit van het individu staat centraal, zoals bij handelen, maar het conformeren van individuen aan de gedragsregels opgesteld door de maatschappij die gericht is op het draaiende houden van het huishouden van de maatschappij.

Arendt stelt dat voor handelen pluraliteit essentieel is. Door te handelen samen met anderen, met verschillende gezichtspunten ontstaat een gemeenschappelijke wereld. De pluraliteit op internet wordt bedreigd doordat de platformbedrijven gericht zijn op het verzamelen van zoveel mogelijk data omdat dit commercieel het meest interessant is. Om veel data te verzamelen, is het belangrijk dat de aandacht van gebruikers zolang mogelijk wordt vastgehouden. Gebruikers krijgen informatie, activiteiten of producten aangeboden die zoveel mogelijk bij hun voorkeuren aansluiten. Mensen worden in contact

gebracht met mensen met dezelfde denkbeelden en krijgen nieuws te zien dat hen bevestigt in hun eigen wereldbeeld. Dit maakt het ontstaan van filter bubbels mogelijk. Dit gaat ten koste van de pluraliteit en het kunnen ontstaan van een gemeenschappelijke wereld.

Tot slot zagen we dat de in de tijd van Arendt al aanwezige tendens om menselijk gedrag in gedragsschema's te vatten, hier patronen uit af te leiden om toekomstig gedrag te voorspellen, haaks staat op handelen in de terminologie van Arendt, dat staat voor het vermogen van de mens om iets nieuws te beginnen, iets dat er voorheen niet was en daarin de uniciteit te tonen als mens.

De onderzoeksvraag van deze scriptie luidt of de menselijke vrijheid op internet in het geding is? Omdat de voorwaarden om tot handelen te kunnen komen, een publiek domein en pluraliteit, onvoldoende gewaarborgd is op internet, en handelen de uitingsvorm is van vrijheid, is de menselijke vrijheid op internet in het geding.

Literatuur

- Arendt, H. (1961). *Between Past and Future: Six Exercises in Political Thought*. New York: The Viking Press
- Arendt, H. (1994a). *Oordelen. Lezingen over Kants politieke filosofie*. Amsterdam: Krisis/Parrèsia
- Arendt, H. (1994b). Understanding and politics. *Essays in Understanding 1930-1954* (edited by J. Kohn). New York/San Diego/London, Harbourn Brace & Company, 1994, p. 307-327
- Arendt, H. (2009). *De menselijke conditie*. Amsterdam: Boom
- Bahara, H, Kranenburg, A. & Tokmetzis, D. Hoe Youtube rechtse radicalisering in de hand werkt. *Volkskrant*. Geraadpleegd op 9 februari 2019, <https://www.volkskrant.nl/kijkverder/v/2019/hoeyoutube-rechtse-radicalisering-in-de-hand-werkt/>
- Boomkens, R. (2014). Marcuse versus 'het systeem': over de actualiteit van de eendimensionale mens. *Wijsgerig perspectief op Samenleving en Wetenschap*, 54|3, p. 6-13
- Calo, M.R. (2014). Digital Market Manipulation. *The George Washington Law Review*, 82(4), p. 996-1051
- Celikates, R. & S. Talachian (2014). Tussen totale beheersing en totale revolutie. *Wijsgerig perspectief op Samenleving en Wetenschap*, 54|3, p. 15-21
- Dorrestijn, S. (2012). *The design of our own lives: Technical mediation and subjectivation after Foucault*.
- Dijck, J. van, Poell, T. & De Waal, M. (2016). *De platformsamenleving: Strijd om publieke waarden in een online wereld*. Amsterdam: University Press
- d'Entreves, Maurizio Passerin. "Hannah Arendt", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2019 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2019/entries/arendt/>>
- Farr, Arnold, "Herbert Marcuse", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2020 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/marcuse/>>
- Fox, L.C. (2006). *Finding Freedom: Simone Weil, Hannah Arendt, and Herbert Marcuse on Post-totalitarian Politics*. Chapel Hill
- Lemmers, P. (2014). Celikates, R. & S. Talachian. Eros en techniek: Marcuse en Stiegler over de annexatie van het verlangen door kapitaal. *Wijsgerig perspectief op Samenleving en Wetenschap*, 54|3, p. 22-31
- Marcuse (1966). *De een-dimensionale mens: studies over de ideologie van de hoog-industriële samenleving* (8e druk)

Marcuse, H. (1971). *Geweld en Vrijheid: politieke opstellen*. Amsterdam: De Bezige Bij

Marcuse, H. (1978). Some Social Implications of Modern Technology. In Arato A. & Gebhardt E. (red): *The Essential Frankfurt School Reader* (p.138-164). Oxford: Basil Blackwell

Susser, D. (2016). *Invisible Influence: Artificial Intelligence and the Ethics of Adaptive Choice Architectures*. Presented at the AAAI/ACM Conference on AI, Ethics, and Society (AIES '19), Honolulu. http://www.aies-conference.com/wp-content/papers/main/AIES-19_paper_54.pdf

Susser, D., Roessler, B. & Nissenbaum, H. (2019). Technology, autonomy, and manipulation. *Internet Policy Review: Journal of internet regulation: Volume 8 | Issue 2*

Vasterling, V.L.M. (2007). Hannah Arendt: een fenomenologie van het politieke. In Ayden, C. (red): *De vele gezichten van de fenomenologie* (p. 72-94). Kampen: Klement

Zuboff, S. (2019a). *The Age of Surveillance Capitalism*. London: Profile Books Ltd

Zuboff, S. (2019b). "We Make Them Dance": Surveillance Capitalism, the Rise of Instrumentarian Power, and the Threat to Human Rights. In Jorgensen, R.F. (red): *Human Rights in the Age of Platforms* (p 3-53). Cambridge: The MIT Press